
בחייבון וביומיון ובחיי דרבנא משה

מרדכי עקיבא פרידמן

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. 1 (תשנ"ז), (סב), חוברת א, pp. 75-78

Published by: [Historical Society of Israel/](http://www.hsi.org/)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70042706>

Accessed: 01/12/2011 14:44

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

אִוִּטוֹת

בחייכון וביומיכון ובחיי דרבנא משה*

מאת מרדכי עקיבא פרידמן

באיגרתו הארוכה לרבני צפון צרפת ביקש הרמב"ן לדחות את הנידוי והחרם שהם גזרו על כל מי שמעייין בספר מורה הנבוכים ובספר המדע של הרמב"ם: 'כולם הסכימו גזרו על ולהחרים / על כל איש אשר ידו הרים / להגות בספר מורה הנבוכים / ובספר המדע / וקרנו יגדע / גם המקיים אחת דתו להמית'¹ / עד אשר יגנוז גניזה עולמית.² לדברי הרמב"ן, לא זו בלבד שרבני צרפת שגו כאשר זלזלו בכבוד הרמב"ם ('לא לכם, רבותינו, להקל ראש כנגד המזרח'), אלא שלא נתנו את דעתם על הפילוג הנורא שהנידוי והחרם יעוררו בישראל בין תומכי תורת הרמב"ם למתנגדיה. כדוגמה המובהקת לקהל מישראל הנאמן לתורת הנשר הגדול והמעריץ אותה הערצה מופלגת ציין הרמב"ן את יהודי תימן, והכביר בדברים על חששו מפני תגובתם לשמע גזרת הרבנים הצרפתים:

והנני מעיד עלי לפני רבתי שמים וארץ / כי שמעתי ממגיד אמת שבכל ארצות מלכות תימן / קהלות רבות עוסקים בתורה ובמצות לשמן / והיו מזכירים שם הרב בכל קדיש וקדיש: בחייכון וביומיכון ובחיי דרבנא משה³... וקהלות האלה בשמעם את דברי האלה היוצאת, הלא יפרק עול המורא / ויגלו פנים בתורה / ...תעשה תורה כשתי תורות...⁴

עדות זו שבדברי הרמב"ן על הזכרת הרמב"ם בקדיש, הוסיפו הדורות שלאחריו לספר בה,

- * רשימה זו נכתבה בסיוע הקתדרה לתרבות היהודים בארצות האסלאם ולחקר הגניזה ע"ש יוסף וסיל מייזר, אוניברסיטת תל-אביב.
- 1 צלע זו חסרה במהדורת שעוועל – ראה בהערה הבאה – והעתיקה בשבילי תלמידי אמיר אשור על פי המיקרופילמים של שלושה כתבי יד הרשומים במכון לתצלומי כתבי היד העבריים שעל יד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, והם: כתב יד לונדון Add 27131/61 (ס' 5805: מכתב יד זה העתיק אשור 'המקיימים' בלשון רבים), כתב יד מנטואה 12.8 (ס' 792) וכתב יד פארמה 939/5 (2380) (ס' 13245). אני מודה לו, למנהליהן ולעובדיהן של הספריות שהשתמשתי בכתבי היד שברשותן, ולאנשי המכון לתצלומי כתבי יד על עזרתם הנדיבה. אשר למשמעות הצלע, דומה אני שרוצה לומר, שמי שמשעה בביתו את הספרים הללו, שנאסרו בחרם, ראוי למיתה ('אחת דתו להמית', אסתר ד, יא) מן השמים, על פי דברים ז, כו: 'לא תביא תועבה אל ביתך והיית חרם כמחר'. כתבי רבינו משה בן נחמן, מהדורת ח"ד שעוועל, ירושלים תשכ"ג, א, עמ' שלח, הועתק כאן על פי כתבי היד שצוינו בהערה הקודמת. הצורך לחרוז עם 'להמית' הוא המבהיר מדוע נקט הרמב"ן לשון זו, 'גניזה עולמית', ולא 'גניזת עולמים'.
  - 2 כך בכתב יד לונדון הנזכר. בכתב יד מנטואה: 'משה במ'זל', ובכתב יד פרמה: 'משה במ'זל'. אצל שעוועל: 'משה בן מיימון'.
  - 4 שעוועל, שם, א, עמ' שמא.

וגם חיזוק עשו לה. לפי ספר יוחסין של ר' אברהם זכות: 'ומעיד הרמב"ן על חסידות הרב ושהיו אומרים כל ישראל בימי הרמב"ם ז"ל בחייכון וביומיוכו ובחיי מרנא משה.⁵ בימינו משמשים דברי הרמב"ן בידי חכמים וחוקרים כאות וכראיה לכבוד הסגולי שרחשו יהודי תימן לרמב"ם, מרא דאתרא: 'הרמב"ם... זכה להערצה כללית עצומה אצל יהודי תימן בצורה שלא זכתה לה שום אישיות עולמית אחרת, עד כדי כך שהוסיפו בנוסח הקדיש בזמנו "בחיכון וביומיוכו ובחיי מרנא ורבנא משה בן מימון".⁶ והכל ידוע ומפורסם.

ואולם, עדות שמיעה זו על הזכרת הרמב"ם בקדיש שכל כך הרשימה את הרמב"ן נכון יהיה לבדוק, אם אפשר, את מידת מהימנותה ואת כובד משקלה כראיה היסטורית לתמיכה המיוחדת ברב עוד בחייו. כפי שנראה, מוסרי הידיעה אמנם 'מגידי אמת' היו, אבל דווקא הראיות למהימנותם יפחיתו במידה ניכרת ממשקל עדותם כהוכחה להערצה לרבנו.

בדורות האחרונים למדנו על מנהגן של קהילות ישראל במזרח לכבד את מנהיגיהן – ראשי הגולה וראשי הישיבה בבבל וראשי הישיבה בארץ ישראל – באמירת 'בחיי אדונינו פלוני' בקדיש. ר' נתן הבבלי כבר סיפר על טקס המינוי לראש גולה חדש: 'ועומד החזן ואומר קדיש, וכשמגיע בחייכון וביומיוכו אומר בחיי נשיאנו ראש גלות ובחיכון ובחיי דכל בית ישראל'.⁷ בין כתבי הגניזה שרדו כמה נוסחות של קדיש ובהן ברכת 'בחיי' זו למנהיגים שונים,⁸ ובין קטעיה נמצאו ידיעות נוספות על המנהג.⁹ אלו ואלו מעידות שזכו לכבוד זה ראשים ומנהיגים שנפלו בהרבה ממעלת הרמב"ם. כך, דרך משל, ביישבת ארץ ישראל בזמן גאונותו של ר' אביתר הכהן (1083–1112) ובנוכחותו, הזכירו בקדיש את ראש הישיבה, את אב בית הדין ואת השלישי בחבורה:

יתגדל ויתקדש שמייה רבה בעלמא דיברא כרעותה ימלך מלכותיה ויצמח פורקניה ויקרב משיחיה בחיין אדונינו אביתר הכהן ראש ישיבת גאון יעקב ובחיי רבינו שלמה הכהן אב

5 א' זכות, ספר יוחסין השלם, מהדורת צ' פיליפאוסקי וא"ח פריימאנץ,³ ירושלים תשכ"ג, עמ' 219 (ההדגשה שלי, וייתכן שרק הושמטה כאן תיבה אחת: 'שבת'ימן'). עיין: י' טברסקי, מבוא למשנה תורה לרמב"ם, תרגם מאנגלית מ"ב לרנר, ירושלים תשנ"א, עמ' 18–19, הערה 28.

6 י' קאפת, 'הרמב"ם וגולת תימן', סיני, מג (תשי"ח), עמ' רנו (= הנ"ל, כתבים, ירושלים תשמ"ט, ב, עמ' 677), וכיוצא בו במחקרים אחרים. למשל: י' רצהבי, 'קורות היהודים בתימן' (בתוך הערך 'תימן'), האנציקלופדיה העברית, לב, ירושלים–תל־אביב תשמ"א, טור 798; י' רצהבי וי' קאפת, 'הרמב"ם באגדה התימנית', ידע־עם, י (תשכ"ה), עמ' 47; 'די לציין שעוד בחייו צירפו שמו לקדיש... דבר שלא זכתה לו שום אישיות אחרת ביהדות'; טברסקי, שם, עמ' 18: 'אצל יהודי תימן הוא זכה, בעקבות "איגרת תימן", למעין מעמד דתי־כריזמאטי מיוחד: הם הזכירו את שמו...'; ח' טלבי, 'הגבהת ספר התורה בתימן', פעמים, 65 (תשנ"ה), עמ' 89.

7 ראה: א' גויבאואר, סדר החכמים וקורות הימים, ב, אוקספורד תרנ"ג, עמ' 84.

8 ראה: י"מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תרגם מגרמנית י' עמיר, ערך י' היינמן, תל־אביב תשמ"ח,³ עמ' 75, 408–409, הערות 17, 18, והספרות שצינה שם.

9 ראה: M.R. Cohen, *Jewish Self-Government in Medieval Egypt*, Princeton 1980, p. 224; וראה עוד להלן בפנים. ידיעות נוספות אצל מ"ע פרידמן, 'תשובת ר' יחיאל בר' אליקים המתירה את ה'רשות', משאת משה – ספר היוכל לכבוד פרופ' משה גיל [בדפוס], הערה 65 ואילך.

הישיבה ובחיי רבינו צדוק השלישי בחבורה ובחייכון וביומיכון ובחיי כל בית ישראל במהרה ובזמן קריב ואמרו אמן.¹⁰

הרמב"ן בוודאי לא הכיר את המנהג של אמירת 'בחיי' בקדיש משום מקום חוץ מתימן, כי מלשוננו נשמע את פליאתו ממנהג זה, כדבר שאין לו אח ורע. יש בכך אפוא עדות חשובה על תפוצת המנהג.

זאת ועוד. עכשיו יודעים אנו שכשני דורות לפני עליית הרמב"ם לראשות היהודים במצרים כבר בירכו יהודי תימן את ראש הישיבה המצרי יחד עם ראש הגולה שבבבל בברכת 'בחיי' בקדיש. בשנת 1132 או סמוך לה, כאשר מאן זהו המקורב לראש הגולה רצה לבטל את הזכרת רשותו של ר' מצליח הכהן, 'ראש ישיבת גאון יעקב' וראש יהודי מצרים בין השנים 1127–1139, בתפילת הציבור בתימן, התעוררה מחלוקת גדולה בקהילה.¹¹ וכך מתוארת התפילה שעוררה את המחלוקת:

ואנה אמתתל פי צלאתה חסב אלעאדה ואלואגב באכד אלרשות לאדונינו מצליח הכהן ראש ישיבת גאון יעקב יכון שמו לעד והכדא קאל בעד זכרה לרשות ראש הגולה בחיי אדונינו מצליח הכהן ראש ישיבת גאון יעקב. (- והוא נהג בתפילתו על-פי המנהג והחובה, בנטילת הרשות לאדונינו מצליח הכהן ראש ישיבת גאון יעקב יכון שמו לעד. וכך הוא אמר, לאחר שהזכיר את רשות ראש הגולה: 'בחיי אדונינו מצליח הכהן ראש ישיבת גאון יעקב').¹²

אינני רוצה לפגום, חלילה, בכבודו של ר' מצליח, שהיה ידוע כתלמיד חכם וכמנהיג חשוב ליהודי מצרים, ואת 'רשותו' הזכירו, יחד עם זו של ראש הגולה, אף בהודו הרחוקה.¹³ ואולם, ברור שאין להשוות את מעלתו לזו של מחבר משנה תורה. בין כך ובין כך, רואים אנו

10 6 H 6.6 (Taylor-Schechter Collection, Cambridge University Library) TS. ראה ביבליוגרפיה אצל: S.C. Reif (ed.), *Published Material from the Cambridge Genizah*; פורסם (מחדש) ונתפרש אצל: ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראלים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 245, וראה שם, עמ' 248, והערה 125. וראה עוד לענייננו דברי א"ש הלקין: אגרת תימן לרבנו משה בן מימון, מהדורת א"ש הלקין, ניויורק תשי"ב, עמ' 108, הערה 168, והספרות שציין שם.

11 ראה: ש"ד גויטיין, 'יהדות תימן בין גאונות מצרים לבין ראשות הגולה של בבל', סיני, לג (תשי"ג), עמ' רכה-רלו (= הנ"ל, התימנים - היסטוריה, סדרי חברה, חיי הרוח, מבחר מחקרים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 53-74, ועיין שם, עמ' 207-208, על נוסח שנכתב בסוף תעודה מעדן משנת 1153); S.D. Goitein, *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, II, Berkeley-Los Angeles-London 1971, pp. 20-21; idem, 'Prayers from the Geniza for Fatimid Caliphs, the Head of the Jerusalem Yeshiva, the Jewish Community and the Local Congregation', *Studies in Judaica, Karaitica and Islamica Presented to Leon Nemoy on his Eightieth Birthday*, ed. S.R. Brunswick, Ramat Gan 1982, p. 56

12 TS 20.37, שורות 8-11: פורסם אצל גויטיין, יהדות (לעיל, הערה 11), עמ' רלא-רלב; הנ"ל, התימנים (לעיל, הערה 11), עמ' 58 (התרגום מובא כאן בשינויים קלים).

13 ראה: גויטיין, חברה (לעיל, הערה 11), ב, עמ' 20-21.

בעליל שהזכרת הרמב"ם בקדיש אצל יהודי תימן נתפסת בפשטות גמורה כהמשך מנהגם מקדמת דנא בכבוד החכם העומד בראש יהודי מצרים, כפי שנהגו לפחות מזמנו של ר' מצליח.¹⁴ וכבר הלכה אותה ראייה על ההערכה הבלעדית של בני תימן לרמב"ם, שבנה עליה הרמב"ן את בניינו.

ואף על פי כן, אמת ונכון הדבר, העריצו בני תימן את הרמב"ם הערצה מופלגת, וגם זאת מן המפורסמות. ואולם, עוד בחיי עוררה תורתו מחלוקת גדולה שם בין תומכיה למתנגדיה.¹⁵ שנים אחדות לאחר פטירת הרמב"ם, בשנת 1215–1216, עוד החזיקו בני תימן במחלוקת גדולה בינם לבין עצמם על סמכות מקצת פסקיו, שהביאו לידי שינוי במנהגם. המתנגדים לשיטות המיומניות החדשות קוננו על הפילוג שהן גרמו בקהילתם באותו לשון שבו הזהיר הרמב"ן באגרתו: 'רבתה מחלוקת בישראל ונעשת תורה כשתי תורות'¹⁶

14 וראה עוד: ש"ד גויטיין, 'תמיכתם של יהודי תימן בישיבות בבל וארץ-ישראל ובישיבת הרמב"ם', תרביץ, לא (תשכ"ב), עמ' 370–357 (= הנ"ל, התימנים [לעיל, הערה 11], עמ' 19–32). למעשה בית האולפנה שהרמב"ם הרביץ בו תורה לא נקרא ישיבה אלא מדרש. ראה: מ"ע פרידמן, 'רשימות תלמיד בבית מדרש הרמב"ם באמונות ודעות ובהלכה', תרביץ, סב (תשנ"ג), עמ' 526 ואילך.

15 ראה, למשל, הסקירה אצל קאפח, הרמב"ם (לעיל, הערה 6), עמ' רנו (= כתבים, ב, עמ' 676). על תימנים במצרים שמתחו ביקורת על הרמב"ם ועל בנו ר' אברהם בחייהם, ראה: פרידמן, שם, עמ' 528, והספרות שצוינה שם.

16 TS Ar. 49.142, ע"ב, שורה 4, מתפרסם אצל: מ"ע פרידמן, 'זיכוח בין חכם מתימן לר' אברהם בן הרמב"ם על שיעור כסף הכתובה', תעודה, יד: מחקרים בערבית-יהודית [בדפוס].